

ті, які лежали пухлими, хворіли висипним та черевним тифом, дизентерією, шлунковими отруєннями, малярією. Смертність від голоду була масовою: значна категорія людей, особливо діти віком до одного року, помирали одразу, а також особи похилого віку. Певна група помирала від тифу – до 20% хворих. Решта гинула від різних хвороб.

Територію голодомору, долаючи кордони загрозовувальних загонів та різні заборони, намагалися покинути дорослі, залишаючи у містах власних дітей, відтак зростала чергова хвиля дитячої безпритульності на вулицях міст. На 20 травня 1932 р. із 21 району „неорганізованим порядком“ виїхало 116 тис. осіб, а 15 лютого лише 12 тис. В окремих районах за хлібом виїхало до 50% населення. Відходними, тобто тимчасові працюючі на виробництві колгоспники та селяни, становили у 1932 р. 236 тис. осіб, а за даними Укрколгоспцентру весною 1932 р. „заробітчан“ було 299 тис. осіб.

Матеріали перепису населення 1937 р., які свідчать про негативне сальдо природнього руху населення в УСРР 1932–1933 рр., однак не висвітлюють адміністративно-територіальних меж голодомору. Із 525 районів УСРР лише у 85 наявне населення перевищувало дані перепису 1926 р., а в 93-х районів менше 30%. В опублікованих матеріалах перепису Донецька та Дніпропетровська область навіть мали позитивний приріст, а динаміка населення в інших областях далека від реального становища селян в Україні 1932–1933 років.

„ЗВЕРНІТЬ УВАГУ НА УКРАЇНУ“: СТАЛІН І ГОЛОДОМОР

Диктаторські зазіхання Йосипа Сталіна виявилися ще у квітні 1922 р., коли він, за визначенням Леніна, „зробившись“ генеральним секретарем ЦК РКП(б), прагнув необмежених номенклатурних повноважень, але його „орлиний порив“ стримували – Лев Троцький, „теоретик партії“ Микола Бухарін, головний чекіст – Фелікс Дзержинський. Формально очолюючи секретаріат партії, Сталін не полишав прагнень стати лідером, особливо після смерті Леніна, усуваючи один за одним політичних конку-

рентів: Троцького у 1928 р., Бухаріна та голову РНК СРСР – Олексія Рикова у 1929 р.

Виявивши неабиякі організаторські здібності, які дозволили йому утриматися на політичному Олімпі, Сталін волів бачити себе великим реформатором. Обґрунтовуючи політичну доцільність політики розкуркулювання та здійснення масової колективізації, він намагався здолати кризу хлібозаготівель, спад зерновиробництва за допомогою звичних воєнно-комуністичних методів – продрозкладки та репресій. Ідея масового створення колгоспів, тобто „соціалістичних фабрик зерна“, видалася для колишнього семінариста месіанською. Десятки тисяч колгоспників, крім руйнації традиційних форм селянського господарювання, не дали бажаної кількості хліба, що викликало гнів і ненависть Сталіна до селян. Економічна результативність сталінського реформаторського курсу, названого дослідниками „соціалістичною модернізацією“, виявилися малоефективною, яка означала крах чергової революції „згори“ та банкрутство генеральної лінії партії, щодо форсування темпів індустріалізації. Зростання витрат в галузі оборонної промисловості, обсяги промислового будівництва, відсутність зовнішнього кредитування – вимагали від уряду негайного пошуку внутрішніх джерел фінансування.

Наприкінці 1931 р., відчувши руйнівні наслідки колективізації, Сталін перекладає провину з себе на „зовнішніх“ і „внутрішніх“ ворогів – „диверсантів“, „саботажників“, „шкідників“. Ідеологічні ярлики, які стали засобом маніпуляції суспільною свідомістю, виконували охоронну функцію для репутації Сталіна, котрий спрямував пошук причин економічної кризи у бажане русло. Однак, будучи прагматиком і реалістом, він не міг не бачити господарської малоефективності колгоспів, які не подолали зернової проблеми, а лише ускладнили її, однак насаджував у них принцип продрозкладки. Його застосування господарств мало трагічні наслідки у 1921–1923 рр. та у 1928–1929 рр., але ні Сталін, ні його найближче оточення не зважили на власні помилки. Вони вдалися до одночасного застосування продрозкладки в колгоспах, радгоспах та селянських господарствах. Форми її запровадження та методи здійснення мали ознаки свідомої економічної блокади сільського населення.

Карально-репресивна система хлібозаготівель, яка почала діяти восени 1931 р., коли в основному завершилася колективізація сільського господарства, давала „збої“, але від неї не відмовилися, а навпаки – визнали єдиною і правильною, що і призвело до масового голоду, котрий охопив Україну уже протягом першої половини 1932 р. Партійно-радянське керівництво республіки, судячи з архівних документів, не наважувалося інформувати Сталіна про факти голоду. Він з 1 червня 1932 р. мав півторамісячну відпустку, тому його кремлівський кабінет з 29 травня по 27 серпня 1932 р. ніхто не відвідував. Його господар ще у квітні, спростувавши чутки закордонної преси про хворобливий стан здоров'я, особисто поінформувавши кореспондента „Ассошетед Прес“ про хороше самопочуття. Перебуваючи у Сочі, в листі до Кагановича від 4 червня, запевнив його на всяк випадок: „Я здоров“.

Залишивши Москву майже на три місяці, ніби Іван Грозний, котрий у XVI ст. вдався до обмеження влади бояр та задля зміцнення власних позицій самодержця, Сталін продовжував керувати країною, надсилаючи листи номенклатурним „опричникам“ – Лазару Кагановичу, В'ячеславу Молотову, Климу Ворошилову, Михайлові Калініну та іншим. Вони стосувалися питань зовнішньої та внутрішньої політики, але, судячи з категоричної тональності та гострих і гнівних висловлювань Сталіна, його обурював факт спаду темпів хлібозаготівель в Україні. Про факти голодної смерті українських селян він не думав, жодного разу не висловив бажання і будь-якого наміру зупинити політику їх свідомого фізичного винищення, хоча знав про масовий голод.

Листуючись з Кагановичем стосовно хлібозаготівель в Україні, Сталін використовував термінологію, яка підкреслювала його ставлення до етнічних українців, уникаючи термінів „український народ“ або „Радянська Україна“. Він переймався конкретною проблемою – обсягами і темпами заготівель зернових культур, безпосередніми виробниками яких були „українські колгоспники“ та „індивідуали“. Якщо мова заходила про збір цукрового буряку, то Сталін одразу згадав про Україну, яка „дає одна буряків втричі або вчетверо більше ЦЧО“ (Центральної Чорноземної області РСФРР. – *Авт.*), тому „...без України таке пи-

тання не можна вирішити“. Терміни „українці“, „українські демобілізатори“, „Україна“, „українська конференція“, „саме головне зараз Україна“, „Україну можна втратити“, „Зверніть увагу на Україну“, які зустрічаються в листах Сталіна до Кагановича протягом червня–серпня 1932 р., засвідчать про факт справжньої сталінської „турботи“ про українських селян.

12 червня 1932 р. Каганович надіслав Сталіну листи голови ВУЦВКу Григорія Петровського та голови Раднаркому УСРР Власа Чубаря, які порушили питання про „відмову від хлібозаготівель“ та надання Україні продовольчої допомоги. У них висвітлювалася катастрофічна ситуація в українських селах, картини голоду, що охопив тоді понад 100 районів республіки. Враховуючи той факт, що „...Косіор нічого не пише“, їхнє звернення виявилось першою спробою українських урядовців привернути увагу політбюро ЦК ВКП(б) до трагедії українського селянства. Сталін одержав лист від Кагановича, а 15 червня надіслав відповідь: „Листи Чубаря і Петровського не сподобались. Перший розводить „самокритику“ – щоб одержати від Москви нові мільйони пудів хліба, інший видає святошу, віддавши себе у жертву „директиві ЦК ВКП“ – щоб домогтися зменшення плану хлібозаготівель. Ні те ні інше не прийнятне“. Сталін вважав, що „Україні дано більше ніж треба“, тому „...дати ще хліба не слід і немає звідки“. А українські селяни, сподіваючись на його милість, масово зверталися до „рідного Сталіна“ за допомогою, надсилаючи сотні листів на його адресу. Замовчування ним факту голоду та виявлення партійної принциповсті коштували Україні дорого – мільйони жертв.

Зазначу, що листування Сталіна і Кагановича відбувалося таємно, але пропозиції і вказівки більшовицького вождя обговорювалися та ухвалювалися на політбюро або на пленумах ЦК ВКП(б), тобто набували офіційного статусу. 18 червня 1932 р., аналізуючи форми, методи і принципи хлібозаготівель, Сталін нарешті визнав, що в „...Україні, незважаючи на непоганий врожай, низка врожайних районів опинилася в стані розорення і голоду“. Він пояснює це тим, що „...план хлібозаготівель був розверстаний по районах і колгоспах і виконувався не в організованому порядку, а стихійно, за „принципом“ зрівнялівки, відбувався механічно, без урахування становища у кожному окремому

районі, без урахування становища у кожному окремому колгоспі“. Здавалося, що „батько народів“, розчулений трагедією, скасує форсування темпів хлібозаготівель, але виявилось все навпаки: він запропонував скликати наприкінці червня 1932 р. нараду секретарів і голов республіканських урядів з питань організації та „безумовного виконання плану хлібозаготівель“. Сталін особисто висловив обурення з того, що „...декілька десятків тисяч українських колгоспників все ще роз'їжджають по всій європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами і скигненням“. Отже, перебуваючи у Сочі, він вперше визнає факт голоду в Україні, зізнавшись у цьому Кагановичу. Шанс врятувати Україну, тобто селян від масової смертності, було свідомо відхилено. 28 червня політбюро доручило Молотову зачитати листа Сталіна на нараді з питань хлібозаготівель, тобто колегіально визнавши історичний факт голоду в Україні.

Творцем системи хлібозаготівель, яка виснажувала сільське господарство України, був безпосередньо Сталін, започаткувавши її ще у січні 1928 р., модернізувавши протягом наступних років. У його листах до Кагановича зафіксовано факт свідомого позбавлення селян хліба. Зокрема, 29 червня 1932 р. він радив йому наступне: „Перше. Насінневу позику не треба зараховувати до плану, її треба вилучати поза планом і обов'язково повністю... Друге. Теж саме необхідно зробити стосовно продовольчої позики. Третє. Під час жнив можна видавати колгоспникам невеликий аванс хлібом. Четверте. При розверстці плану не слід давати послаблення одноосібнику“. Вилучення насінневої позики унеможливило своєчасне проведення посівної кампанії, а продовольчого зерна означало приречення селян на голодну смерть. Відправляючи Кагановича і Молотова в Україну на партконференцію, Сталін вимагав від них 100% виконання республікою плану хлібозаготівель, тому що „головний удар треба спрямувати проти українських демобілізаторів“. Знаючи про масовий голод в українських селах, він вимагав від них звернути „...найсерйознішу увагу на Україну“, вчинити рішучих заходів для того, щоб „...переламати настрої працівників, ізолювати плаксивих та гнилих дипломатів (не дивлячись на посади!) і забезпечити справді – більшовицьке рішення конференції“. Воно стосувалося форсування темпів хлібозаготівель.

Партійні постанови, особливо політбюро ЦК ВКП(б), Сталін особисто читав, редагував і доповнював. Так було з постановою „Про організацію хлібозаготівель в компанію 1932 р.“, яка, крім політичного рішення, мала таблицю з розверстанням хлібозаготівельних завдань для республік. Сталіну належала ідея про заборону перевезень „приватних хлібних вантажів“ залізницями, без реалізації якої, на його переконання, можна зірвати хлібозаготівлі. Він виголосив її 22 липня, а 23 липня Рада праці та оборони встановила норму перевезення хліба громадянами – 16 кг. Сталінські постанови про „боротьбу за хліб“, які він особисто підписував і виправляв, створювали умови несумісні з життям для сільського населення.

Сталін особисто ініціював підготовку так званого закону про „п'ять колосків“, тобто постанови ЦВК і РНК СРСР „Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності“ від 7 серпня 1932 р. Його непокоїли масові крадіжки „кооперативного“ та „колгоспного майна „куркулями“ та іншими „антигромадськими елементами“, тобто голодними селянами, тому запропонував надати майну колгоспів та кооперації статус державного, відтак карати за його розкрадання 10-ма роками ув'язнення або ж смертним вироком. Сталін цілком свідомо вдався до подібного заходу, підкреслюючи той факт, що без „...драконівських соціалістичних заходів неможливо встановити нову громадську дисципліну, а без такої дисципліни – неможливо відстояти та зміцнити наш новий лад“. Закон мав універсальне значення для диктаторського режиму Сталіна: він унеможливив „розбазарювання“ колгоспного хліба і сприяв максимальному виконанню державних повинностей селянами, застосовуючи конфіскацію особистого майна та розстріли. Закон про „п'ять колосків“ став карально-репресивним методом стимулювання хлібозаготівель, переслідував будь-кого за їх „саботаж“.

Розгніваний ускладненням економічної ситуації та мало-ефективними методами хлібозаготівель, Сталін відкорегував постанову ЦВК і РНК СРСР про колгоспну торгівлю від 20 травня 1932 р., яку деякі російські історики поспішили назвати „неонепом“. 20 липня 1932 р. він писав Кагановичу і Молотову про те, що „декрет про колгоспну торгівлю“ без сумніву „оживить

куркульські елементи і спекулянтів-перекупників“, які схилили селян до виходу з колгоспу, тому „...ми повинні викорінювати цю погань“. Він запропонував ОГПУ „...взяти під суворий нагляд село і всіх активних проповідників проти нового колгоспного ладу, активних проповідників ідеї виходу із колгоспу – вилучати і направляти до концтаборів (індивідуально)“. Подібні заходи стосувалися ринків, на яких „виловлювали“, ніби польових гризунів так званих „спекулянтів і перекупників“, позбавляючи майна та засуджуючи до концтаборів. Сталін не був оригінальним, позаяк у роки воєнного комунізму подібні заходи пропонував Ленін.

Сталінська „турбота“ про українських селян мала метричну одиницю виміру – пуди, тонни. Зменшення плану хлібозаготівель він дозволяв у випадку стимулювання посівної кампанії, а також під час копання цукрових буряків. 24 червня 1932 р., переконуючи Кагановича і Молотова в неухильності „установки“ щодо „виконання плану хлібозаготівель“, він зауважив: „Але майте на увазі, що доведеться зробити виняток для особливо постраждалих районів України. Це необхідно не лише з точки зору справедливості, але і з огляду на особливе становище України, спільного кордону з Польщею і т. ін. Я думаю, що можна „скосити“ колгоспам особливо постраждалих районів половину плану, а індивідуалам третину. На це піде тридцять або сорок мільйонів пудів зернових. Зробити це треба не зараз, а в половині або в кінці серпня, щоб озимий посів міг пройти більш жваво“. Намір Сталіна зменшити для України на 30–40 млн. пудів хлібозаготівель не був реалізований, бо не було вказівки, але він свідчив про серйозне занепокоєння від можливого соціального бунту в Україні, особисто згадуючи події 1920 р., коли Юзеф Пілсудський та Симон Петлюра тимчасово звільнили від більшовиків частину України. Сталін зізнався Кагановичу про те, що наприкінці червня він не наважився говорити про зменшення плану, бо напередодні „української партконференції“ це означало б „...деморалізувати остаточно (і так деморалізованих) українців, дезорганізувати обласних секретарів і – зірвати хлібозаготівлі“. Наприкінці серпня він вважав можливим, бо „види на врожай“ визнав „як хороші по СРСР“, крім України, але водночас він застеріг від „зрівнялівки“, зосередившись винятково

на постраждалих колгоспах, дозволивши зменшення для них половину хлібозаготівельного плану, а для „індивідуалів“ – третину або чверть. Зменшення плану не могло тоді врятувати Україну. Для її порятунку, тобто виведення селян з „голодової катастрофи“, необхідно було негайно відмовитися від форсування хлібозаготівель та звернутися за допомогою до міжнародних організацій, переглянути плани індустріалізації та воєнної доктрини СРСР. Політичні та ідеологічні терези переважили: Сталін схилився до продовження терору голодом.

11 серпня 1932 р., забувши про „турботу“ та намір зменшити план для „постраждалих“ колгоспів, Сталін висловлює обурення і гнів стосовно того, що 50 райкомів Київської і Дніпропетровської областей „...висловились проти плану хлібозаготівель, визнавши їх нереальними“. Не з’ясовуючи причин та економічних факторів, які спонукали подібні дії секретарів райкомів, він, підкреслюючи „своєрідність республіки, як Україна“, вдруге звертає увагу на можливість соціального вибуху. „Якщо не візьмемось тепер за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не спить, і його агентура на Україні на багато раз сильніша, ніж думає Реденс чи Косіор“. Теза про „виправлення становища“, яка фігурує як першопричина можливої втрати України, стосувалася не зменшення плану хлібозаготівель, а навпаки подолання опору „саботажників“ і звільнення з посад „деморалізованих“ керівників райкомів партії. В українській компартії, яка мала 500 тис. членів, на переконання Сталіна, було чимало „...гнилих елементів, свідомих і безсвідомих петлюрівців, насамкінець – прямих агентів Пілсудського“. Вони, гадав у Сочі Сталін, як „тільки справи стануть гірше“ – обов’язково „відкриють фронт внутрі (і поза) партії, проти партії“, але „українська верхівка не бачить цієї небезпеки“. Він запропонував звільнити партійно-державне керівництво в Україні, „перетворити Україну у найкоротший термін у справжню фортецю СРСР, у дійсно зразкову республіку“, не шкодуючи для цього грошей, зміцнити її політичне та господарське становище, особливо прикордонних районів.

Для збереження України в складі СРСР, щоб „не втратити її“, Сталін вимагав зміщення секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора та голову уряду Чубаря. Побоювання „внутрішньої

контрреволюції“, тобто соціального протесту селян, а також зовнішньої інтервенції – не зупинили Сталіна від здійснення політики хлібозаготівель за принципом продрозкладки та репресій. На випадок стихійного чи організованого бунту голодних селян, а також з метою їх можливого приборкання 16 серпня 1932 р. Сталін запропонував Кагановичу таке: „З огляду на важке становище на Україні вважаємо цілком необхідним термінове залучення військ як для збиральної, так і прополочної роботи“. Не студентів, не службовців, а саме червоноармійців, озброєних серпами і сапами, Сталін мобілізував на сільгоспроботи, щоб на всякий випадок застосувати і гвинтівки, але не для „прополки“. 16 серпня він поінформував Кагановича про те, що „настав час, коли треба оголосити українцям про скорочення плану хлібозаготівель“, але виключно з метою заохочення посівної кампанії в особливо „постраждалих“ районах. Сталін п’ять чи шість раз використовує термін „постраждалі колгоспи“, але жодного разу не пояснив причин їх катастрофічного становища, уникаючи аналізу стихійного чи рукотворного походження трагедії селян.

СМЕРТНОСНІ ВІЗИТИ КАГАНОВИЧА В УКРАЇНУ

До сталінської когорти, тобто його найближчого оточення, належали Молотов та Каганович – голова Раднаркому СРСР і секретар ЦК ВКП(б). Вони вирізнялися не лише місцем в ієрархії партійно-радянських органів влади, а також особистими якостями: рівнем освіти, культури, політичним досвідом, відданістю вождю. Микита Хрущов, згадуючи про них у мемуарах, писав, що Каганович „...не був таким, як Молотов, але він хотів бути навіть злішим за Молотова“. Хоча за посадою Молотов частіше спілкувався зі Сталіним, проте і Каганович був „...близькою до нього людиною“, мав специфічне „класове чуття“ і „класову непримиренність“. Саме його Сталін відрядив в Україну весною 1925 р. на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У, щоб унеможливити внутріпартійний „сепаратизм“, спрямувати політику українізацію у русло букварного просвітництва, усунути Олександра Шумського з національно-культурного Олімпу, уніфіку-